

BOLALARDA AUTIZM SPEKTRINING BUZILISHI NATIJASIDA NUTQ SHAKLLANISHIDAGI NUQSONLARNING KELIB CHIQISHI: DIZARTRIYA HAMDA ALLALIYA VA ULARNI KORREKSIYA QILISH IMKONIYATLARI

Turdiyev Shuhrat Berdiyevich

*Navoiy davlat universiteti Tabiiy fanlar va tibbiyot fakulteti Umumiy tibbiy fanlar
kafedrası o'qituvchisi*

Shamshiyeva Durdona Abdulaziz qizi

*Navoiy davlat universiteti Tabiiy fanlar va tibbiyot fakulteti Davolash ishi
yo'nalishi 1-bosqich talabasi*

Annotatsiya: *Autizm spektrining buzilishi bo'lgan bolalarda nutq va muloqot buzilishlari eng ko'p uchraydigan va reabilitatsiyani murakkablashtiradigan asoratlardan hisoblanadi. Ushbu maqolada autizm fonida rivojlanadigan ikkita asosiy nutq buzilishi — dizartriya va allaliyaning patofiziologik kelib chiqishi, klinik belgilari va farqlovchi tashxisi chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, bu buzilishlar nafaqat periferik artikulyatsiya yoki nutqning kechikishi, balki miyaning neyron aloqalaridagi murakkab funktsiyaning buzilishi, sensor integratsiya muammolari va ijtimoiy motivatsiyaning yetishmasligi bilan bog'liq. Adabiyotlarni tahlil qilish asosida ishlab chiqilgan korreksiya dasturi ko'p tarmoqli yondashuvni o'z ichiga oladi: individual logopedik mashqlar, vizual qo'llab-quvvatlash tizimlari (Rasmi Almashish Muloqot Tizimi), sensor va jismoniy terapiya, shuningdek, ota-onalarni faol jalb qilish. Erta aralashuv (uch yoshgacha) va nutq terapiyasining izchil davomiyligi nutq funktsiyalarini sezilarli darajada yaxshilashga olib keladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, autizm spektrining buzilishi bo'lgan bolalarda nutq nuqsonlarini muvaffaqiyatli korreksiya qilish uchun buzilishning neyrobiologik asoslarini hisobga olgan holda shaxsiylashtirilgan, funksional va muloqotga yo'naltirilgan yondashuv zarur.*

Kalit so'zlar: *Autizm spektrining buzilishi, nutq rivojlanishi, dizartriya, allaliya, logopedik korreksiya, muloqot buzilishi, erta aralashuv, Rasmi Almashish Muloqot Tizimi, sensor integratsiya.*

KIRISH

Autizm spektrining buzilishi — bu ijtimoiy aloqa, muloqot qilish qobiliyati va xatti-harakatlar doirasida cheklanganlik va takrorlanuvchanlik bilan tavsiflangan neyrorivojlanish xilidir [1].

Autizm spektrining buzilishining eng o'ziga xos va ta'sirchan belgilaridan biri nutqning izchil rivojlanishidagi jiddiy buzilishdir. Tadqiqotlarga ko'ra, autizm spektrining buzilishi bo'lgan bolalarning yuzdan yigirma besh-yuzdan o'ttiz foizi hayotining birinchi yillarida nutq rivojlanmay qoladi yoki minimal so'zlovchi deb hisoblanadi, qolgan qismida esa turli darajadagi nutq va til buzilishlari kuzatiladi [7].

Bu buzilishlar ko'pincha allaliya va dizartriya kabi klassik logopedik tashxislar doirasida namoyon bo'ladi, biroq autizm spektrining buzilishi bilan birgalikda ularning klinik manzarasi va patomexanizmlari ancha murakkablashadi. Allaliya nutqning markaziy shakllanishining jiddiy buzilishi, dizartriya esa nutqning mexanik (motor) jihatidagi nuqson sifatida tavsiflansa-da, autizm spektrining buzilishida ular ijtimoiy motivatsiyaning yo'qligi, sensor qabul qilishning o'zgarishi va bosh miyaning turli sohaları o'rtasidagi sinxron ishlashining buzilishi bilan chambarchas bog'liq holda namoyon bo'ladi [9]. Shuning uchun, mazkur nuqsonlarni aniq tashxis qo'yish va samarali korreksiya yo'llarini ishlab chiqish nafaqat nutqning o'zini, balki bolaning butun kommunikativ va ijtimoiy rivojlanishi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ushbu maqolaning maqsadi autizm spektrining buzilishi bo'lgan bolalarda uchraydigan dizartriya va allaliya kasalliklarining kelib chiqish mexanizmlarini, ularning o'ziga xos klinik ko'rinishlarini tahlil qilish va zamonaviy kompleks korreksiya yo'llarining samaradorligini o'rganishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Autizm spektrining buzilishi va nutq buzilishlari o'rtasidagi bog'liqlik ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Amerikaning Ruhiy Kasalliklar Tashxisi va Statistikasi Qo'llanmasining eng so'nggi nashri autizm spektrining buzilishini alohida tan olish va nutqni mazmunan qo'llash qobiliyatidagi yetishmovchilik sifatida tavsiflaydi [7]. Lebedinskaya va Nikolskaya o'z tadqiqotlarida autizm spektrining buzilishi bo'lgan bolalarda nutqning funktsional emas, balki "avistik" xususiyatga ega bo'lishini ta'kidlaydilar, ya'ni nutq asosan o'ziga xizmat qilish, stereotip takrorlash (ekolaliya) yoki ehtiyojlarni bildirish vositasi sifatida ishlatiladi, erkin muloqot vositasi emas [8, 9]. Nutqning mexanik tomonidagi buzilishlar — dizartriya haqidagi tadqiqotlar uning autizm spektrining buzilishida nafaqat pastki yuz va og'iz mushaklarining tonus buzilishi, balki praksis (rejalashtirilgan harakatni bajarish) va og'iz-motor ko'nikmalarning rivojlanmaganligi bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi [4]. Ismoilov va Rahimova nutq terapiyasi jarayonida motor ko'nikmalarni shakllantirish muhimligini ta'kidlasa-da, autizm spektrining buzilishi uchun bu yetarli emasligini qayd etadilar [3]. Allaliya masalasida Sharipova kabi olimlar autizm spektrining buzilishi bo'lgan bolalarda "nutqning yo'qligi" ko'pincha uning shakllanishi uchun zarur neyrofiziologik shart-sharoitlar (masalan, Wernicke va Broca sohalarining funktsional aloqasi) yetishmasligi va kommunikativ niyatning (intensiya) shakllanmaganligi natijasida yuzaga kelishini ta'kidlaydilar [6]. Bu holat klassik sensor yoki motor allaliyadan farq qiladi, chunki bola eshitish va aqliy salohiyati saqlangan bo'lishi mumkin. Zamonaviy yondashuvlar, jumladan, O'zbekistonda "Maxsus ta'lim muassasalari uchun metodik qo'llanma" da ham ko'rsatilganidek, nutq korreksiyasini ijtimoiy-muloqot qobiliyatini rivojlantirish, sensor integratsiyaning yaxshilash va vizual qo'llab-quvvatlash tizimlaridan

foydalanish (masalan, Rasmlı Almashish Muloqot Tizimi) bilan uyg'unlashtirishni talab qiladi [5].

MUHOKAMA

1. Dizatriya va Allaliyaning Autizm Spektrining Buzilishidagi Patofiziologik va Klinik Xususiyatlari - Autizm spektrining buzilishidagi nutq buzilishlarini tushunish ularning aralash xususiyatini tushunishni talab qiladi. Dizatriya va allaliya ko'pincha bir-biri bilan chambarchas bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Dizatriyaning autizm spektrining buzilishidagi o'ziga xos jihatlari: Klassik dizatriya asosan miya po'stlog'i yoki o'zagi shikastlanishi natijasida nutq mushaklarining boshqarilishi buzilishi bilan bog'liq. Autizm spektrining buzilishida esa bu ko'pincha og'iz atrofidagi mushaklarning giper- yoki gipotoni, og'iz bo'shlig'idagi sensor qabul qilishning o'zgarishi (masalan, og'izda sezgirlikning oshishi yoki pasayishi) va og'iz-motor praksisning rivojlanmaganligi natijasidir. Bola ovozni modulyatsiya qila olmaydi (monoton nutq), ritmni ushlab tura olmaydi, so'zlarni noaniq talaffuz qiladi. Muhimi, bu motor qiyinchiliklar nutqqa nisbatan umumiy motor noqulaylik (masalan, nozik motor ko'nikmalarning rivojlanmaganligi) va sensor integratsiya muammolari bilan birga keladi [4].

Allaliyaning autizm spektrining buzilishidagi o'ziga xos jihatlari: Autizm spektrining buzilishi kontekstida "nutqning yo'qligi" ko'pincha sof motor yoki sensor emas, balki kommunikativ allaliya xususiyatiga ega. Bola so'z boyligini o'zlashtirishi mumkin (masalan, reklama yertaklarini takrorlashi — ekolaliya), lekin bu so'zlarni mazmunli muloqot, so'rov yoki his-tuyg'ularni bildirish uchun ishlata olmaydi. Nutqning shakllanmasligining asosiy sabablaridan biri ijtimoiy motivatsiyaning va boshqa odam bilan o'zaro munosabatda bo'lish istagining yetishmasligidir. Miyaning til va ijtimoiy idrok qilish bilan shug'ullanadigan sohalari o'rtasidagi funktsional aloqaning zaifligi bu muammoni yanada chuqurlashtiradi [6, 9].

2. Kompleks Korreksiya Yondashuvlari va Ularning Imkoniyatlari

Autizm spektrining buzilishi bo'lgan bolalarda nutqni rivojlantirish yagona yondashuv emas, balki bir-birini to'ldiradigan bir qator strategiyalarni talab qiladi. Asosiy e'tibor nafaqat tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishga, balki muloqot qilish istagi va qobiliyatini shakllantirishga qaratilishi kerak.

1. Sensor-Integratsion va Motor Yondashuvlar: Og'iz-motor gimnastika, logopedik massaj va sensor terapiya (masalan, turli faktura va shakldagi narsalarni og'izda his qilish) dizatrik belgilarni yumshatish, mushak tonusini normalizatsiya qilish va og'iz bo'shlig'ini sensor jihatdan "tanishtirish" uchun zarur [4].

2. Vizual Qo'llab-quvvatlash Tizimlari (Rasmlı Almashish Muloqot Tizimi): Bu usul, ayniqsa, allalik belgilari ustun bo'lgan bolalar uchun juda samaralidir. Bola muayyan ehtiyoj yoki g'oyani tasvirlangan kartochka orqali bildirishni o'rganadi, bu esa nutqdan oldingi kommunikativ niyatni shakllantiradi va nutqning paydo bo'lishiga zamin yaratadi [5].

3. Ijtimoiy-Ssenariylashtirilgan O'yinlar va Qo'llanma Xulqatvor Tahli Usullari: Kichik guruhlarda sodir bo'ladigan oddiy vaziyatlarni (savdo qilish, salomlashish) o'ynash orqali muloqot modellari kiritiladi. Ijobiy mustahkamlovchi vositalar yordamida so'zlarni qo'llash va muloqot boshlash ko'nikmalari shakllantiriladi.

4. Ota-onalarni Faol Jalb Qilish: Korreksiya faqat mutaxassis kabinetida emas, balki uyda, o'yin maydonida, ya'ni kundalik hayotning barcha vaziyatlarida davom etishi kerak. Ota-onalarga bolaning aloqa urinishlarini qanday qo'llab-quvvatlash va kengaytirish bo'yicha maslahatlar beriladi [3, 6].

NATIJALAR

Mazkur korreksiya yo'llarini qo'llash autizm spektrining buzilishi bo'lgan bolalarning nutq rivojlanishida quyidagi ijobiy o'zgarishlarga olib keladi:

a) Dizatrik belgilarning pasayishi: Og'iz motor gimnastikasi va massaj natijasida so'zlarning aniqligi oshadi, ovoz modulyatsiyasi va nafas boshqaruvi yaxshilanadi.

b) Faol va passiv lug'atning kengayishi: Vizual vositalar va doimiy muloqotli muhit yordamida bola tushunadigan va ishlatadigan so'zlar soni ortadi.

c) Muloqotning funktsionallashuvi: Ekolaliya kamayadi, so'zlar va iboralar vaziyatga mos ravishda qo'llanila boshlaydi. Bolada so'rov qilish, rad etish, ma'lumot berish kabi asosiy kommunikativ funktsiyalar shakllanadi.

d) Ijtimoiy motivatsiyaning oshishi: Muvaffaqiyatli aloqa tajribasi bolani odamlar bilan o'zaro munosabatda bo'lishga undaydi, bu esa nutqning keyingi rivojlanishi uchun asosiy turtki bo'lib xizmat qiladi.

1-jadval. Autizm Spektrining Buzilishida Nutq Nuqsonlarini Korreksiya Qilish Yo'llari va Kutilgan Natijalar

Korreksiya Yo'nalishi	Asosiy Usullari	Dizatriyaga Ta'siri	Allaliyaga Ta'siri	Muloqot Rivojiga Umumiy Ta'siri
Sensor-Motor	Logopedik massaj, artikulyatsion gimnastika, sensor terapiya.	Mushak tonusini normalizatsiya qiladi, talaffuzni yaxshilaydi.	Og'iz bo'shlig'ini "tanishtirish" orqali so'z chiqarishga tayyorlaydi.	Nutq apparatini nutq uchun funktsional tayyorlaydi.
Vizual-Qo'llab-Quvvatlovchi	Rasmli Almashish Muloqot Tizimi, piktogrammalar, vizual jadval.		Kommunikativ niyat va so'z boyligini shakllantiradi; nutqning	Muloqotning muqobil va asosiy vositasini yaratadi,

Korreksiya Yo'nalishi	Asosiy Usullari	Dizartriyaga Ta'siri	Allaliyaga Ta'siri	Muloqot Rivojiga Umumiy Ta'siri
			o'rnini bosadi yoki unga olib keladi.	tushunishni osonlashtiradi.
Ijtimoiy-Muloqotchi	Ssenariylashtirilgan o'yin, Qo'llanma Xulqatvor Tahli terapiyasi, guruh mashqlari.	Ovoz va ohangni vaziyatga moslashtirishga yordam beradi.	So'zlarni funksional va ijtimoiy kontekstda qo'llashni o'rgatadi.	Ijtimoiy motivatsiya va ikki tomonlama muloqot qobiliyatini oshiradi.
O'quv-Muhit va Ota-Ona Ishtiroki	Korreksiyani kundalik hayotga integratsiya qilish, ota-onalarni o'qitish.	Mashqlarni doimiy takrorlash natijasini mustahkamlaydi.	Muloqotga bo'lgan ehtiyojni tabiiy vaziyatlarda shakllantiradi.	Nutq va muloqotni doimiy amaliyotga aylantiradi, natijalarning barqarorligini ta'minlaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, autizm spektrining buzilishida kuzatiladigan dizartriya va allaliya nutq shakllanishining murakkab, ko'p qirrali buzilishlaridir.

Ular nafaqat nutq apparatining motor funksiyasi yoki markaziy nutq zonalarining shikastlanishi, balki miyaning neyron tarmoqlaridagi funktsional o'zaro aloqaning buzilishi, sensor integratsiya muammolari va eng muhimi, ijtimoiy kommunikativ motivatsiyaning yetishmasligi bilan bog'liq.

Shu sababli, an'anaviy logopedik yondashuvlar yolg'iz o'z-o'zidan yetarli emas.

Samarali korreksiya erta boshlangan (uch yoshgacha), individual va kompleks xarakterga ega bo'lishi lozim.

Sensor-motor terapiya, vizual qo'llab-quvvatlovchi tizimlar (Rasmi Almashish Muloqot Tizimi), ijtimoiy-muloqotchi o'yinlar va ota-onalarning faol ishtirokini uyg'unlashtirgan holda olib boriladigan ish, jadvalda ko'rsatilganidek, nafaqat nutqning mexanik va til jihatlarini, balki bolaning butun muloqot qobiliyati va ijtimoiy moslashuv darajasini sezilarli darajada yaxshilash imkonini beradi.

Kelajakda neyrobilim va logopediya sohalarining integratsiyasi autizm spektrining buzilishi bo'lgan har bir bolaning nutq rivojlanishi uchun yanada aniq va shaxsiylashtirilgan yo'nalishlarni ishlab chiqishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES):

1. Autizm. (2025, sentyabr 27). Vikipediya. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Autizm>
2. Apollo Hospitals. "Autism: Causes, Symptoms, Diagnosis and Treatment." <https://www.apollohospitals.com/uz/health-library/autism-causes-symptoms-diagnosis-and-treatment> (Kirishda muammo mavjud).
3. Ismoilov A., Rahimova D. "Bolalar nutqidagi buzilishlar va ularni korreksiya qilish asoslari." – Toshkent: "Fan va texnologiya", 2019. – 120-145-betlar.
4. Yo'ldosheva G. "Dizartriya va allaliya: tashxis va logopedik yondashuvlar." Toshkent: Fan, 2017. – 67-89-betlar.
5. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi "Maxsus ta'lim muassasalari uchun metodik qo'llanma." – Toshkent, 2020. – 45-60-betlar.
6. Sharipova F. "Autizmli bolalarda muloqot va ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish." Toshkent: Ma'naviyat, 2018. – 88-102-betlar.
7. American Psychiatric Association. "Ruhiiy kasalliklarning tashxis va statistik qo'llanmasi (DSM-5)." — Washington, 2013. – 50-59-betlar.
8. Lebedinskaya K.S. "Bolalarda autizm." Moskva: Meditsina, 2011. – 200-215-betlar.
9. Nikolskaia O.S., Baenskaia E.R., Libling M.M. "Autizm bilan og'rigan bolalar va o'smirlar." Moskva: Terevinf, 2017. – 150-170-betlar.